

Jadwiga Kuczyńska

**Kościół farny
św. Michała w Lublinie**

Towarzystwo Naukowe KUL

Lublin 2004

ISBN: 83-7306-228-9

Spis treści

Piotr Skubiszewski   **Przedmowa** [czytaj >>](#)

Wprowadzenie [czytaj >>](#)

I. Stan badań

II. Kościół św. Michała w średniowieczu i zaraniu czasów nowożytnych

1. W cieniu legendy i w świetle badań naukowych
2. Wzniesienie murowanej świątyni, zagadnienie fundacji
3. Wielka przebudowa w drugiej połowie XV w.
4. Dalsza rozbudowa przerwana pożarem w 1575 r.

III. Nowożytne przetworzenia kościoła

1. Zniszczenie pożarem w 1575 r. i długotrwała odbudowa
2. Pożar w 1653 r. i ponowny remont
3. Ostatnie remonty i naprawy w XVIII w.

IV. Schyłek i koniec historii kościoła

1. Lata zmierzchu
2. Próby ocalenia
3. Zagłada

V. Wystrój i wyposażenie kościoła na przestrzeni stuleci

1. Wystrój i wyposażenie
  - 1.1. Od połowy XV w. do połowy XVII w.
  - 1.2. Od połowy XVII w. do lat 40 XIX w.
2. Aparaty kościelne
  - 2.1. Wyroby złotnicze i paramenty od końca XV w. do połowy XVII w.
  - 2.2. Wyroby złotnicze i paramenty od połowy XVII w. do 1832

VI. Św. Michał Archanioł patronem lubelskiej fary

1. Sen Leszka Czarnego na tle militarnego aspektu kultu św. Michała Archanioła
2. Symbolika miejsca budowy kościoła

Posłowie

Kalendarium [czytaj >>](#)

Aneks I. Dokumentacja pomiarowo-projektowa kościoła pw. św. Michała Archanioła w Lublinie wykonana w 1836 i 1838 r.

Aneks II. Opis aparatów kościelnych na podstawie wizytacji biskupa Bernarda Maciejowskiego z 1603 r.

Aneks III:

1. Rozproszenie wyposażenia kościoła św. Michała na podstawie ważniejszych pism z lat 1839-1847
2. Wyposażenie zniszczone lub zaginione po połowie XIX .
3. Wyposażenie, którego pochodzenie z kościoła św. Michała nie jest należycie udokumentowane
4. Elementy wyposażenia mylnie przypisywane kościołowi św. Michała
5. Lokalizacja zidentyfikowanych elementów wyposażenia kościoła św. Michała według stanu z 2003 r.
6. Znaleziska uzyskane podczas prac ziemnych na Placu po Farze

Wykaz skrótów

Bibliografia [czytaj >>](#)

Zusammenfassung

Źródła ilustracji

Spis ilustracji

Ilustracje kolorowe

Indeks osobowy

Indeks nazw geograficznych i administracyjnych

Indeks ikonograficzny

Przedmowa

Z peryferyjnego grodu kasztelańskiego Polski dzielnicowej przekształcił się Lublin za ostatnich Piastów i za Jagiellonów w miasto o dużym znaczeniu gospodarczym i politycznym. U źródeł tej przemiany leżało zarówno jego położenie geograficzne - blisko północno-wschodnich granic rosnącej w siłę Korony, na szlaku prowadzącym w stronę ziem ruskich i do Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak i nadawane mu przez kolejnych królów prawa i przywileje. U schyłku średniowiecza i na początku ery nowożytnej rola Lublina w życiu kraju wzrosła tak dalece, że uczyniono zeń siedzibę województwa, siedzibę Trybunału Koronnego dla Małopolski i miejsce obrad sejmów, z których jeden - zwołany w roku 1569 - stał się punktem zwrotnym w historii Polski, przynosząc jej unię z Litwą.

Podobnie jak w innych miastach europejskich tamtych czasów, tak i w Lublinie fara jako kościół parafialny była nie tylko głównym ośrodkiem religijnego życia mieszkańców miasta, lecz także wyrazem ich aspiracji i poziomu kulturowego. Do tej bowiem świątyni napływały największe donacje mieszczan i okolicznej szlachty - dary, które przeznaczano na wzbogacenie jej wyposażenia; tutaj też fundowano dzieła, które miały przypominać znaczące osoby i ich rodziny. Ten pomnik historii Lublina dziś już, niestety, nie istnieje. Budowla zaczęła popadać w ruinę od lat trzydziestych XIX wieku i w końcu w latach 1846-1855 ją stopniowo rozebrano, a elementy jej wystroju artystycznego i sprzęty albo uległy rozproszeniu, albo też zniszczeniu. Tak zniknął ważny dokument kultury dawnej Rzeczypospolitej.

Na szczęście przywraca go teraz - przynajmniej na tyle, na ile można to było po latach uczynić, książka Jadwigi Kuczyńskiej *Kościół famy św. Michała w Lublinie*. Autorka podjęła trud odtworzenia dawnego wyglądu architektury kościoła i - co szczególnie ważne - dziejów wyposażenia jego wnętrza w dekorację, sprzęty i przedmioty liturgiczne. Podstawę tej pracy stanowiły niezmiernie sumiennie zebrane źródła ikonograficzne i pisane oraz kwerenda, która doprowadziła do identyfikacji dzieł pochodzących z fary lubelskiej, a jeszcze istniejących, do dziś przechowywanych w różnych kościołach i muzeach. Na szczególne podkreślenie w tych badaniach zasługuje obszerne uwzględnienie akt kościelnych wizytacji potrydenckich. To bezcenne źródło do dziejów sztuki i kultury w Polsce, szczęśliwie coraz powszechniej wykorzystywane, raz jeszcze okazało się u nas w warsztacie historyka sztuki i kultury źródłem podstawowym.

Architektura kościoła św. Michała w Lublinie była już badana. Przede wszystkim przez

niezapomnianego, bardzo zasłużonego Józefa Edwarda Dutkiewicza (1903-1968). Ale nawet na tym, zdawałoby się, najlepiej rozpoznanym odcinku dziejów zabytku Kościoła famy św. Michała w Lublinie wnosi nowe poglądy. Autorka uwzględniła niepublikowane dotąd, a zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych, rysunki Józefa Leonarda Szawlowskiego z roku 1836. Przychyliła się do poglądu Edmunda Mitrusa na temat pierwotnego podziału wnętrza budowli, co zmienia dotychczasową opinię w tej sprawie i na pewno będzie uwzględniane przy rozpatrywaniu architektury typowych dla Europy środkowej początku XIV wieku trójnawowych kościołów o krótkim korpusie, z wyodrębnionym, poligonalnie zamkniętym prezbiterium. Tym bardziej, że realizacja tego założenia należy do najstarszych w Polsce i jednocześnie stanowi jeden z najbardziej wysuniętych na wschód przykładów gotyku. Najważniejszym wszakże osiągnięciem Jadwigi Kuczyńskiej jest odtworzenie wyglądu - na ile to było możliwe na podstawie opisów w źródłach i zachowanych dzieł - ołtarzy w kościele i w jego kaplicach, różnych sprzętów i elementów dekoracji, jak stalle, prospekt organowy, konfesjonały, chrzcielnica, nagrobki, epitafia; dopełnia tego podobny przegląd przedmiotów i szat liturgicznych. Wyłania się obraz bogato wyposażonej we wszystko, co potrzebne do jej funkcjonowania, fary dużego i zasobnego miasta Rzeczypospolitej. Poznajemy przy tym nazwiska fundatorów dzieł, odkrywamy z Autorką ich herby, a nawet - chociaż w tej sprawie źródła najmniej mówią - znajdujemy sugestie co do wykonawców. Książka Jadwigi Kuczyńskiej wypełnia w ten sposób lukę w naszej znajomości dawnej sztuki i kultury polskiej. Jest to z największym powodzeniem przeprowadzony rodzaj badania, którego w naszej historiografii bardzo potrzeba. Nie można pisać dziejów kraju bez dokładnej znajomości historii jego regionów. Ta bowiem szczególnie zbliża nas do ludzi, do ich miejsc codziennego bytowania, do ich postaw i tożsamości kulturowej.

Piotr Skubiszewski

Wprowadzenie

Ulubioną i uprzywilejowaną świątynią, w której murach, ołtarzach, obrazach, naczyniach świętych, bogatych ubiorach kościelnych, pomnikach grobowych, fundacjach i uposażeniach - składał Lublin w ciągu pokoleń i wieków dowody swej religijności, był kościół Ś. Michała Archaniola, najprzód parafialny, a potem kollegiacki, zwykle starą farą zwany, a przy ulicy Grodzkiej do roku 1854 istniejący¹.

Taką jakże zwięzłą i jakże trafną charakterystykę wydał przed stuleciem ks. J. Ambroży Wadowski, najbardziej do naszych czasów wnikliwy badacz i znawca dziejów fary, która przez z górą pół tysiąclecia była głównym kościołem parafialnym Lublina. Nazwanie kościoła farą utrwaliło się i, gdy po erygowaniu przy nim kapituły w 1574 r. stał się kolegiatą (skasowana w 1826 r.), nadal było w powszechnym użyciu aż do końca istnienia świątyni.

Świętość kościoła św. Michała trwała niemal do schyłku XVIII w. Dane mu więc było integrować przez stulecia społeczność miejską za sprawą pełnionej przez duchowieństwo duszpasterskiej posługi. I nie tylko. Parafialna szkoła szerzyła oświatę, niewątpliwie kulturotwórczym czynnikiem były także religijne śpiewy i muzykowanie kapeli kolegiackiej utworzonej w pierwszej ćwierci XVII w.

Fara zrzeszała wokół siebie mieszczan zgromadzonych w religijnych konfrateriach i współdziałała z cechami. Wśród nich cechy: krawiecki, złotniczy i kuśnierski od schyłku XVI w. sprawowały pieczę nad przydzielonymi im kaplicami. Z chorągwiami i w pełnej gali występowały one w procesjach Bożego Ciała i innych obchodach religijnych, uczestniczyły również w uroczystych powitaniach przybywających do Lublina królów i dygnitarzy.

Kościół św. Michała wyróżniała spośród lubelskich świątyń okazałość nabożeństw i celebrowanie świąt². Przez stulecia, aż po rok 1761, w Wielki Piątek wyruszała z niego na ulice miasta Droga krzyżowa z odgrywanymi przez mieszczan scenami Męki Pańskiej. Okazałą oprawę miało oczekiwanie przy grobie Chrystusa na rezurekcję, opisane w 1822 r. przez Onufrego Pietraszkiewicza w liście do Jana Czeczota „[...] uszykowana kompania grenadyerów na środku kościoła miała uczcić Zmartwychwstanie, prezentując broń. Szczęk oręża i błysk od gorejących świateł, wyniosłe kity na kaskach wyborny przedstawiały

---

1 J. A. W a d o w s k i. *Kościół lubelskie na podstawie źródeł archiwalnych*, Kraków 1907, s. 101; wyd. 2 - reprint, Lublin 2004.

2 Wyobrażenia dają między innymi zapiski w Księgach radzieckich, w których odnotowywano ponoszone z tych okazji wydatki na opłacanie muzykantów, trębaczy, za strzelanie podczas rezurekcji i inne (APL, KmL, np. sygn. 299. Księga radziecka - wydatki za lata 1599-1611, s. 733, 1097, 1262).

widok”³.

Uroczystościami upamiętniano rocznice wydarzeń ważnych dla miasta oraz kraju. Kadencje Trybunału Koronnego inaugurowały uroczyste reasumpcje oraz okolicznościowe kazania wygłaszane przed Trybunałem Koronnym i licznie zgromadzonymi przedstawicielami duchowieństwa oraz osób świeckich⁴. Uroczyste zakończenia sesji również odbywały się w kościele św. Michała.

Fara służyła mieszkańcom Lublina nie tylko w okresach prosperity. W czasie nieszczęść i dziejowych kataklizmów płynęły z niej krzepiące słowa otuchy, nierzadko też materialne wsparcie.

Ze źródeł historycznych przebija głębokie przywiązanie mieszczan do fary i duma z jej niezwykłości, a także troska, wszak wspomagali jej budowę, a przez następne stulecia wielokrotnie łożyli na rozbudowę, remonty, nie szczędzili na uświetnianie wyposażenia wnętrza. To z woli mieszczan władze miasta podjęły w drugiej ćwierci XIX w. starania o remont obracającej się w ruinę fary. Niestety, na przeszkodzie stanął brak środków, wysiłki spęły na niczym i wkrótce nie pozostało już nic innego, jak wyburzenie murów opustoszałej świątyni.

Celem oddanej do rąk Czytelników monografii jest - w miarę możliwości - pełna prezentacja zburzonej przed półtora wiekiem starej lubelskiej fary p.w. św. Michała Archaniola, poczynsz od zarysowania tła historycznego, które było widownią powstania świątyni, poprzez jej budowę, pierwotną formę architektoniczną i późniejsze niejednokrotnie gruntowne przetworzenia. Także ukazanie zachodzących z biegiem czasu przeobrażeń wnętrza i jego wyposażenia, wreszcie powolnego upadku zakończonego rozbiórką. Autorka żywi nadzieję, że tak zarysowany wizerunek znakomitej niegdyś świątyni wypełni w jakimś stopniu jedną z luk w historycznej panoramie miasta.

Drogę do założonego celu wytyczały archiwalne źródła, liczne opracowania (wśród nich

---

3 CCCCXCV. Pietraszkiewicz do Czeczota, 27 marca (8 kwietnia) 1822, Lublin, w: Archiwum Filomatów, część I, *Korespondencja 1815-1823*, wyd. J. Czubek, t. IV - 1821-1823, Kraków 1913, s. 186; zob. także: M. C w e n k, *Miasto żałoby Onufrego Pietraszkiewicza*, Lublin 2005.

4 Przykładem Reassumpcy Głównego Trybunału Koronnego [...] w Przytomności J.W. Imci Xiędza Jana Karskiego Biskupa Janopolitańskiego Sufragana Gnieźnieńskiego Opata Płockiego Prezydenta za podniesieniem Laski od J.W. Imci Pana Ignacego Chołoniewskiego Starosty Kofomyjskiego Orderu S. Stanisława Kawalera. Głównego Trybunału Koronnego Marszałka. Uroczystym powitaniem [...] w kościele Kolegiaty Lubelskiej przez. X Woyciecha Mrowińskiego Teyże Kolegiaty Kaznodzieię Ordynayrusza Uczczona Roku Pańskiego 1777 (BKUL). W uroczystości oprócz wymienionych brali udział delegowani duchowni z kapituł: krakowskiej, kujawskiej, poznańskiej, płockiej, łuckiej, chełmskiej, kijowskiej, kamienieckiej oraz przedstawiciele świeccy z województw: krakowskiego, poznańskiego, kaliskiego, sieradzkiego, łęczyckiego, gnieźnieńskiego, sandomierskiego, kijowskiego, chełmskiego, wołyńskiego, podolskiego, lubelskiego, płockiego, mazowieckiego, podlaskiego, rawskiego i czarniechowskiego.

szczególnie istotne wyniki badań archeologicznych) oraz materiał ikonograficzny.

Osobne miejsce zajmuje uzasadnienie obrania św. Michała Archaniola na patrona kościoła, ukazane na szerszym tle historii i jego kultu.

Pracę uzupełniają trzy aneksy. Zawarte w nich informacje poszerzają zagadnienia, które w obrębie zasadniczego tekstu musiały być ujęte skrótowo bądź tylko zasygnalizowane.

Tak szeroko zakrojona praca nie mogłaby, oczywiście, powstać bez współpracy z wieloma osobami i instytucjami. Szczególną wdzięczność winna jestem mojemu bratu mgr. Januszowi Kuczyńskiemu za istotne uwagi do części pracy, opartej na wynikach badań archeologicznych, a także cenne spostrzeżenia przy wyjaśnianiu okoliczności i zakresu kolejnych przetworzeń architektonicznych świątyni. On też opracował tekst Aneksu I *Dokumentacja pomiarowo-projektowa kościoła pod wezwaniem św. Michała Archaniola w Lublinie*, wykonana w 1836 i 1838 roku, według której miał nastąpić, niestety niezrealizowany, generalny remont fary.

Kolejno, za niezastąpioną i przyjaźnie zaangażowaną pomoc pragnę serdecznie podziękować mgr Grażynie Jakimińskiej, kierownikowi Muzeum Historii Miasta Lublina, której zawdzięczam również dotarcie do ważnych źródeł archiwalnych (jedno uchodziło za zaginione), na które sama bym natrafić nie zdołała. Poczuję się także do miłego obowiązku podziękowania prof. Piotrowi Skubiszewskiemu za istotne spostrzeżenia udzielone mi podczas omawiania ostatecznego kształtu oddawanej do druku pracy. Słowa wdzięczności zechcą przyjąć: prof. Jerzy Kowalczyk, który życzliwie udostępnił mi przygotowane do druku *Opisy Zabytków Starożytności* (część dotycząca lubelskiej fary św. Michała), prof. Tadeusz Chrzanowski za uwagi przydatne do datowania niektórych elementów wyposażenia kościoła i prof. Eugeniusz Wiśniowski za pomoc przy odczytaniu fragmentów szesnastowiecznych wizytacji. Przy tłumaczeniu tych ostatnich nieoceniony wkład wniosła dr Maryla Szafarkiewicz, której mam wreszcie okazję serdecznie podziękować.

We wdzięcznej pamięci autorki pozostaną ważne merytorycznie kontakty z mgr. Edmundem Mitrussem z Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, owocne w skutkach spotkanie z Zygmuntem Nasalskim, dyrektorem Muzeum Lubelskiego oraz rozmowa z Tomaszem Pietrasiewiczem, dyrektorem Ośrodka Brama Grodzka-Teatr NN i mgr Joanną Zentar. Nigdy też nie zapomnę przyjaznej zachęty do pracy oraz bibliograficznych wskazówek udzielanych przez mgr Marię Filipiak oraz dr Agnieszkę Bender.

Za przychylne udostępnienie zabytków z kościoła św. Michała i zgodę na ich

fotograficzne udokumentowanie dziękuję ks. Adamowi Lewandowskiemu, proboszczowi parafii archikatedralnej w Lublinie oraz księżom proboszczom: Zbigniewowi Sykutowi z Częstoborowic, Stanisławowi Górze z Bychawki, Tadeuszowi Józefczakowi z Bystrzycy i Piotrowi Stańczakowi ze Starej Wsi.

Podziękowanie za wkład w uzupełnienie dokumentacji fotograficznej zechcą również przyjąć dr Irena Rolska-Boruch, mgr Edyta Klinger, mgr Małgorzata Kierczuk-Macieszko oraz mgr Jerzy Langda, Piotr Maciuk i Maciej Kwiatkowski.

Kalendarium

XII/XIII w. - Mały, cmentarny kościół drewniany na cyplu późniejszego staromieścia (?).

1244-1273 - Kościół prawdopodobnie zniszczony w czasie nękających Lublin najazdów.

1282 - Według przekazu Długosza rozpoczęcie budowy kościoła fundacji księcia Leszka Czarnego.

Schylek XIII - początki XIV w. - Budowa murowanej, orientowanej bezwieżowej świątyni o trzech przesklepionych nawach wspartych na 4 filarach oraz długim, trójbocznie zamkniętym i również przesklepionym prezbiterium.

1447 - Uszkodzenie podczas pożaru miasta.

1459 - Ponowne naruszenie pożarem.

Druga połowa XV w. - Gruntowne przekształcenie formy architektonicznej w czasie przebudowy. Wzniesienie z cegły wieży posadowionej w obrębie zachodniego przęsła środkowej nawy spowodowało przetworzenie wnętrza, w którym po usunięciu wschodnich filarów (zachodnie wtopiono w mur wieży), powstała krótka, lecz szeroka, przesklepiona nawa. Prezbiterium nie uległo zmianie. Wieżę wieńczyła ośmioboczna nadbudowa z narożnymi wieżyczkami otoczona nadwieszonym pomostem z balustradą i nakryta stożkowym hełmem. Przebudowa nadała kościołowi charakterystyczną sylwetkę, którą tworzyła wysoka wieża, nieproporcjonalnie krótki korpus i długie prezbiterium.

Schylek XV w. - Dostawienie do nawy kaplic św. Elżbiety (od strony północnej) i św. Jerzego (od południowej). Do północnej ściany prezbiterium - obszernej zakrystii, do południowej - małej kruchty.

1504, 1 sierpnia - Erygowanie altarii w kaplicy św. Elżbiety.

1510, 24 lipca - Erygowanie altarii w kaplicy św. Jerzego.

1546, 28 maja - Prawdopodobna data uruchomienia zegara na wieży.

1574, 15 marca - Erygowanie kolegiaty przez bpa Franciszka Krasieńskiego.

1574-1575 (przed pożarem) - Rozpoczęto prawdopodobnie budowę kaplicy św. Barbary.

1575, 8 maja - Poważne zniszczenia podczas wielkiego pożaru miasta. Wieża spalona (zegar zniszczony), ogień strawił część wyposażenia wnętrza kościoła.

1575, 23 grudnia - ponowne erygowanie kolegiaty.

1575-1610 - Długotrwała odbudowa. W narożach górnej kondygnacji wieży umieszczono wykusze. Hełm tworzyła wysoka galeryjka nakryta czaszą zwieńczoną gałką z umocowanym na niej krzyżem. Podwyższono mury nawy i nakryto nowym sklepieniem. Ściany szczytowe oraz boczne kościoła pokryto wyrobioną w tynku dekoracją manierystyczną wprowadzaną wówczas także w innych lubelskich kościołach. Szczyt wschodniej ściany nawy zwieńczono sygnaturką. Około 1580 r. wystawiono kaplicę św. Mikołaja i św. Anny (w 1603 r. była „od dawna używana”). Zmieniono sklepienia w kaplicach św. Elżbiety i św. Mikołaja. Przy północnej ścianie prezbiterium na przedłużeniu późno piętnastowiecznej zakrystii dostawiono zakrystię kapitulną. Południową kruchtę podwyższono, tworząc na piętrze kapitułarz z dużym oknem od strony południowej, a nad starą zakrystią powstał skarbiec.

Schylek XVI w. (przed 1595 r.) - Na osi frontowej ściany dostawiono wysoką przybudówkę z kruchtą w przyziemiu i kondygnacją dzwonną u góry.

1595-1596 (?) - Dostawienie dwóch kaplic Niepokalanego Poczęcia NPMarii i św. Jana Chrzciciela.

1596 - Poświęcenie ołtarzy w kaplicach Niepokalanego Poczęcia NPMarii i św. Jana Chrzciciela. Budowa ukończona pod koniec XVI w. Piecza nad kaplicą Niepokalanego Poczęcia NPMarii powierzona cechowi kuśnierzy.

1636 - Ukończenie prac przy kaplicy św. Barbary rozpoczętych przed pożarem w 1575 r.

Okolo 1617 r. bądź w latach **1646-1650** - W narożu frontowej fasady i północnej ściany kruchty frontowej stanął ufundowany przez mieszczan Ogrójec.

1651 - Potwierdzone funkcjonowanie przy kościele kapeli fundacji jednego z duchownych.

1653, 10 września - Pożar, spłonął hełm wieży i jej wewnętrzne drewniane konstrukcje.

1654, 30 sierpnia - Zakończenie remontu wieży. Z jej górnej kondygnacji usunięto narożne wykusze, a na zachodniej ścianie podwieszono balkonik dla kapeli. Nowy, wielokondygnacyjny barokowy hełm był wyższy od poprzednich. W wieży zawieszono trzy średniej wielkości nowe dzwony, którym nadano imiona archaniołów: Gabriela, Rafała i Michała.

1719, 2 czerwca. - Pożar Lublina. Obraz z epoki w kościele Dominikanów w Lublinie ukazuje miasto częściowo objęte ogniem, który nie naruszył kościoła przedstawionego w stanie nadanym podczas remontu zakończonego w 1654 r.

1727 - Zmiana wezwania kaplicy św. Jerzego na Pana Jezusa Ukrzyżowanego w związku z przeniesieniem do kościoła tzw. Krzyża Trybunalskiego.

1741 - Zagrożony runięciem hełm zastąpiono niższym.

1743 - Na przykościelnym cmentarzu zaprzestano grzebania zmarłych. Kapituła na zakupionym poza miastem placu utworzyła nowy cmentarz parafialny (obecnie przy ul. Lipowej).

1769 - Krzyż wieńczący hełm wraz z dekorującymi łańcuchami runął podczas burzy, uszkadzając dach nad nawą.

1771, 20 sierpnia - Zakończono remont, przetworzony hełm pokryto „spizowymi” i żelaznymi blachami.

1780, 11 maja - Kapituła postanawia na potrzeby kolegiaty sprzedać po stopieniu mniej potrzebne srebra kościelne.

Lata 80. XVIII w. - Odprawiano tylko msze czytane, ponieważ brakło środków na utrzymanie kaznodziei, kantora i organisty. Przestała istnieć kapela utrzymywana od lat 40. stulecia przez Radę Miejską.

1794 - Prałaci i kanonicy na potrzeby zagrożonej utratą niepodległości ojczyzny złożyli 2200 złp. na wojsko 200 złp oraz kilkadziesiąt ze złota cennych wyrobów złotniczych.

1799 - W wyniku wizytacji biskup Wojciech Skarszewski stwierdza możliwość odprawiania w kościele nabożeństw katedralnych.

XIX w. przed 1830 - Wyburzenie kaplicy Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny.

1805, 23 września - Papież Pius VII bullą Quemadmodum Romanum Pontificum znosi diecezję chełmską i tworzy lubelską oraz przenosi katedrę, kapitułę i biskupa zlikwidowanej diecezji z Krasnegostawu do Lublina.

1807, 19 października - Uroczyste odczytanie aktu erekcyjnego diecezji lubelskiej w kościele św. Michała.

1820 - Projektowano założenie instalacji odgromowej na wieży, której wysokość do krzyża według ówczesnego pomiaru wynosiła 96 łokci (55,3 m), a według następnego pomiaru w 1824 r. wysokość wieży wraz z wieńczącym krzyżem sięgała 113 łokci (65,1 m).

W przededniu rozbiórki hełmu, w 1841 r. uzyskano niewątpliwie dokładniejszy wynik.

Mianowicie wysokość wieży sięgała 110 łokci (63,36 m).

1824 - Utworzenie dozoru parafialnego.

1825 - Dzwon Michał uszkodzony i oddany do Warszawy celem przetopienia na armatę. Dzwon Mikołaj, zwany też Ludwikiem, i dzwon Rafał przeniesione do Katedry.

1826 - Kasata kolegiaty.

1826-1832 - W kościele odbywają się nabożeństwa katedralne.

1832, 26 sierpnia - Biskup Józef Marceлин Dzieścielski ustanawia katedrą wyremontowany kościół pojezuicki, równocześnie przenosi do katedry parafię i zamyka kościół. Następuje przemieszczanie do katedry najcenniejszych elementów wyposażenia kościoła, ołtarzy, obrazów i sprzętu.

1832 i następné lata - Po zamknięciu pozostawiony pod pieczę zakrystiana kościół zaczyna popadać w ruinę.

1836-1840 - Trwają starania Rządu Guberni Lubelskiej o wyremontowanie fary. 1836-1838 - budowniczy Szawłowski wykonał pomiar rzutu kościoła, projekt nowego zadaszenia oraz projekt remontu wieży wraz z nowym hełmem. Pierwsza połowa 1840 roku - grożący upadkiem wysoki hełm wieży zastąpiono niskim namiotowym daszkiem, zwieńczonym krzyżem.

1844 - Delegacja wysłana z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa podczas prac w Lublinie sporządza opis i rysunki podupadającej fary.

1846, 28 lutego/12 marca - Magistrat zawiera z majstrem ciesielskim Janem Woźniakowskim umowę na rozbiórkę zagrożonego zawaleniem kościoła i uprzątnięcie pozostałych po nim gruzów. Po przeniesieniu do pomieszczeń w klasztorze ojców dominikanów pozostałego wyposażenia wnętrza rozpoczyna się rozbiórka.

1847 - Na tle nieudolnie sporządzonej umowy rozpoczęły się długotrwałe spory magistratu z Woźniakowskim, które na wiele lat wstrzymały prace rozbiórkowe.

1847 - Przekazywanie kościołom diecezji lubelskiej dawnego wyposażenia fary zabezpieczonego w klasztorze dominikanów.

1849, 22 lutego - Ks. Wincenty Pieńkowski, administrator diecezji lubelskiej i późniejszy jej biskup, występuje do Rządu Guberni o uprzątnięcie pozostałych po kościele gruzów oraz o zezwolenie na zgodne z obrządkiem religijnym przeniesienie na cmentarz parafialny

szczątków z dawnego cmentarza przykościelnego oraz z grobów w obrębie wyburzanego kościoła.

1852, 26 maja (na pomniku umieszczona data 27 maja) - Żałobne nabożeństwo w katedrze i uroczyste przeniesienie szczątków na cmentarz przy ul. Lipowej.

1855 - Zakończenie prac przy rozbiórce i uporządkowanie miejsca po farze, które władze miasta przeznaczyły na skwer.

1936-1938 - Pierwsze prace archeologiczne na Placu po Farze kierowane przez J. Edwarda Dutkiewicza - odsłonięcie fundamentów kościoła.

1977-1979 - Badania archeologiczne na Placu po Farze prowadzone przez Andrzeja Hunicza. Odkrycie fundamentów prezbiterium, zakrystii, kaplicy św. Elżbiety i muru za prezbiterium.

1981 - Edmund Mitrus odkrywa fundamenty północno-zachodniego naroża kościoła.

1984-1985 - Dalsze badania archeologiczne na Placu po Farze prowadzone przez Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków, Oddział w Lublinie, pod nadzorem pracowni naukowo-konserwatorskiej - zabezpieczenie fundamentów kaplic po stronie północnej.

1991 - Odsłonięte fragment kruchty przed wieżą, fragment wieży, fragment filara w nawie i 10 grobów.

1996 - Badania archeologiczne prowadzone przez Edmunda Mitrusa. W ich wyniku ostateczna korekta pierwotnego rzutu kościoła.

2002, 23 października - na Placu po Farze udostępniono ekspozycję fundamentów fary odtworzonych na podstawie wyników badań J. E. Dutkiewicza. Mury fundamentów wprowadzone na wysokość: ok. 140 cm, 91 cm, 64 cm i 51 cm.

Bibliografia

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE KRAKÓW

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej

Depozyt w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie

AV Cap 1, Liber visitationis ecclesiarum in civitate ac Dioecesi Cracoviensi consistentium [...] Philippi Padniewski episcopo cracoviensi. Anno Domini 1565 Die XXI May. Per Reverendum Dominum Jacobum Montanum Archidiaconum Lublinensem in persona sua visitatorem omnium [et singularae rerum...].

AV Cap 3, Acta visitationis ecclesiarum in Archidiaconatu Lublinensis consistentium per R. D. Georgium Zamoyski de Zamoście archidiaconum Lublinensem [...] gesta a. D. 1595.

Archiwum Kurii Metropolitalnej

AV Cap 2, Exhortationes in visitationibus Illustr. Card. Radziwiłł episcopi Cracoviensis, ducis in Olyka. Modus visitationis Cardinalis Radziwiłł [...]; Ad clerum archidiaconatus Lublinensis; Visitatio ecclesiae S. Stanislai Lublini 1596; Visitatio ecclesiae collegiatae Lublinensis 1596; [...]; Visitatio monasterii Lublinensis monialium S. Birgittae 1596, 1598; In electione abbatissae; Post electionem abbatissae - sermons.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk

Sygn. 2377, Kościół Ś[więtego] Michała Archanioła [...] w Lublinie i wiadomość o sufraganii lubelskiej [...] Zbiór kopii dokumentów pochodzących z okresu od XV-XVIII w. oraz noty Jana Ambrożego Wadowskiego.

Sygn. 2385, Kościoły w Lublinie i diecezji lubelskiej (Notatki ks. Jana Ambrożego Wadowskiego).

LUBLIN Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie

Rep. 60 A 96, Visitatio ecclesiarum et totius cleri in Archidiaconatu Lublinensi illustrissimi et reverendissimi domini domini Bernardi Macziewski Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopi Cracoviensis ducis Severiensis facta et conscripta per deputatum reverendum Thomam Iossicium canonicum Wislicensem officialem Lublinensem, In anno MDCIII

Rep. 60 A 97, Visitatio Ecclesiarum in Archidiaconatu Lublinensi ex annis 1644 et 1650.

Fragmenta visitationis 1644, visitatio Ecclesiae S. Michaelis Archangelis Collegiata simulaque parochialis Lublinensis.

Rep. 64 A 46, Visitatio Generalis Ecclesiae Collegiatae Lublinensis per Illustris-simum Excellentissimum ac Reverendissimum Dominum Adalbertum Leszczyc de Skarszewski Episcopum Helmensem et Lublinensem, Abbatem, Comendatarium Sulejoviensem, Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai Equitem. Die 20, Mensis Maji. Anno Dni 1799. Peracta.

Rep. 60 A XLII, Inventarium Ecclesiae Collegiatae in ea Praepositurae Lublinensis quae in Civitate Lublin Dioecesis Chełmensis Lublinensis Ritus Latini super quam Jus Patronatus Se cesarae Regie Majestat Competit et sub actuali possessione Vincentij Jezierski. Vicarij in Spiritualibus Dioecesis Lublinensis existit, Lublin, die 5 mensis July 1802 anno.

Rep. 60 A 2, Acta consistorii foranei Lublinensis dioecesis Cracoviensis 1452-1464.

Rep. 60 A 3, Acta consistorii foranei Lublinensis dioecesis Cracoviensis 1467-1471.

Rep. 60 A 5, Acta consistorii foranei Lublinensis dioecesis Cracoviensis 1481-1497.

Rep. 60 A 21, Acta consistorii foranei Lublinensis dioecesis Cracoviensis 1623-1629.

Rep. 60 A XLI, Akta Konsystorza Jeneralnego Dyecezyi Lubelskiej dotyczące probostwa lubelskiego, kolegiaty lubelskiej.

Rep. 60 IVb. 122, Akta Konsystorza Jeneralnego Dyecezyi Lubelskiej. Fundusze budowlane i inwestycyjne katedry i kapituły lubelskiej.

Rep. 60 IVb. 125. Akta Konsystorza Jeneralnego Dyecezyi Lubelskiej. Przedmiot: o kollegiacie i Kościele parafialnym św. Michała w Lublinie.

Rep. 60 A 259, Opis historyczny Diecezji Lubelskiej przez Księdza Karola Boniewskiego Kanonika Katedry Płockiej, proboszcza w Fajslawicach, Księga II (oryginał tego dzieła w rękopisie dostał się około roku 1845 do rąk Cypriana Walewskiego).

Archiwum Katedry p.w. św. Jana Chrzciciela

Nr inw. 53, Inwentarz Kościoła Katedralnego Lubelskiego sporządzony w 1879 roku.

Bez nr. inw., Protokół rzeczy zaginionych i zniszczonych przez władze okupacyjne niemieckie, będących własnością Kościoła Katedralnego św. Jana w Lublinie, Lublin 28 II 1948, świadkowie potwierdzający wiarygodność zrabowania lub zniszczenia po pożarze: Józef Wójtowicz, Waclaw Reinguber, Aleksander Olejarnik, ks. (?).

Archiwum Państwowe Inwentarz Zespołu Kolegiaty św. Michała w Lublinie z lat 1637-1807

Sygn. 2, Erectio secunda Ecclesiae Collegiatae Lublinensis post conflagrationem Civitatis in qua Vicariatus cum Mansiortaria facta est unio, 1575.

Sygn. 3, Erectio altaris s. Georgii in Ecclesia Collegiata Lublinensis 1510.

Sygn. 26, Kolegiata św. Michała. Reieistr percepty y expensy Rożny Kościoła Kolegiaty Lubelskiej Pod tytułem Świętego Michała Archanioła Przez Pana Szymona Jakubowskiego Mieszczanina y elekta Lubelskiego w tym roku kościelnego Szafarza obranego za rezydency Jegomości Piotra Giencyńskiego natenczas Raycy y Prezydenta Jego Królewskiej Mości Miasta Lublina, 1732-1749.

Sygn. 29, Kazimierz Łubieński bp chełmski zezwała na przeniesienie sumy 2000 fl zapisanych przez zm. Jana Reklewskiego rajcę lubelskiego na jego kamienicy na rzecz kolegiaty lubelskiej, na dobra Konopnicy.

Inwentarz Akt Luźnych m. Lublina, XVI-XVIII w.

Sygn. 84, Akta dotyczące kolegiaty św. Michała, kościoła Świętego Ducha, kaplicy Świętej Trójcy oraz duchowieństwa (kolegiata św. Michała, s. 1-60).

Księgi miasta Lublina

Sygn. 4, [Księga wójtowsko-ławnicza] 1528, 22 IV-7 IV 1540; 1545, 7 111-28 XII, 1547.

Sygn. 10, Acta controversiarum obligationem et variarum inscriptionum, 1560, 4 VI-8 IX 1563.

Sygn. 13, [Księga wójtowsko-ławnicza] 1576, 14 XI-7 X 1580.

Sygn. 19, [Księga wójtowsko-ławnicza] 1595, 1 111-26 XII 1597.

Sygn. 21, Acta actorum famatorum advocati et scabinorum Lublinensium, 1601, 2 1-7 I 1604.

Sygn. 108, [Księga wójtowsko-ławnicza] 1656, a. 26 1-3 VII 1657.

Sygn. 135, Acta testamentorum et inventariorum, 1576; 1587; 1603; 1614; 1623; 13 X-28 I 1626; 1643; 23 VIII-16 IV 1644; 1647, /b.d./ - 25 III 1655; 1658, 15 V-13 VI.

Sygn. 136, Acta testamentorum et inventariorum, 1592, a. 14 XI-14 V 1601.

Sygn. 137, Acta testamentorum et inventariorum, 1615, 1 X-16 XII 1620.

Sygn. 138, Acta testamentorum et inventariorum, 1627, 7 1-22 XII 1631.

Sygn. 139, Acta testamentorum et hwentariorum, 1632, a. 19 IV-6 XI 1638.

Sygn. 152, [Księga radziecka], 1573, 30 IX-30V 1578. Sygn. 157,

Acta consularia Lublinensia, 1600, 15 II-3 I 1605.

Sygn. 159, Acta consularia Lublinensia, 1610, 2 1-19 XII 1612.

Sygn. 163, [Księga radziecka] 1620, 3 1-30 XII 1621.

Sygn. 169, [Księga radziecka] 1660, 3 1-9 V 1664.

Sygn. 238, [Księga radziecka] 1594, 8 1-13 X 1629.

Sygn. 266, [Księga rachunkowa - dochody i wydatki] 1531; 1569; 1578-1583; 1636; 1637 (luki); 1725-1734 (luki); 1742; 1770.

Sygn. 297, [Księga rachunkowa - wydatki] 1570 [?]-1580. Sygn. 298, [Księga rachunkowa - wydatki] 1581-1597.

Sygn. 299, [Księga rachunkowa - wydatki] 1599-1611.

Akta miasta Lublina

Sygn. 73, Obraz statystyczny wiadomości miasta Lublina 1822-1834.

Sygn. 2320, Księga posiadzeń Dozoru Kościoła Katedralnego, Kościoła i cmentarza parafialnego św. Michała w Lublinie 1825-1861.

Sygn. 2322, [...] Kolegiaty Kościoła Farnego 1852-1868.

Rząd Gubernialny Lubelski 1837-1866

Sygn. Adm. 774, Acta Specyalia. W Lublinie kościoła św. Michała reperacja 1845-1864.

Sygn. Adm. 775, Akta Szczegółowe Rządu Gubernialnego Lubelskiego dotyczące się Lubelskiej Kolegiaty. Kościoła Fundusze i Avulsa. 1849.

Inne

Sygn. 3037, Lublin w pamiątkach przez Księdza Karola Boniewskiego proboszcza w Fajslawicach, 1859.

Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego

Sygn. 133, Kopia napisów wrytych na blasze z kościoła św. Michała z lat 1653, 1741,

1771 oraz kopia z pergaminu z 1769 i 1771. Sygn. 144, Rękopis z 1841 r.:

1. Kopia napisu na blasze miedzianej ze Starej Fary.
2. Tłumaczenie polskie.

Sygn. 1444/Ł, Rękopis r. 1535-1784. Odpisy dokumentów dotyczących kościołów lubelskich. Protokół sesji Urzędu Muncypalnego Miasta Gubernialnego Lublina dnia 9/21 czerwca 1941 r.

PIOTRKÓW TRYBUNALSKI Archiwum Państwowe

Sygn. 3, K. Stronczyński, Noty z podróży, bez daty, z zespołu: zbiór Kazimierza i Wincentego Stronczyńskich.

WARSZAWA Archiwum Główne Akt Dawnych

Sygn. 325, Akta Centralnych Władz Wyznaniowych.

Sygn. 3196, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji dotyczące się Miasta Lublina w Gubernii Lubelskiej.

Sygn. 3656, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji dotyczące się Miasta Lublina w Gubernii Lubelskiej.

Sygn. 3673, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji dotyczące się Miasta Lublina w Gubernii Lubelskiej.

Biblioteka Uniwersytecka

Nr inw. GR 3607, K. Stronczyński, Pamiętnik.

GR Rps. 243, Opisy Zabytków Starożytności w Guberni Lubelskiej przez Delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1852 i 1853 zebrane rysunkami w 2ch osobnych Atlasach zawartemi objaśnione, 1855, V Gubernia Lubelska. Powiat Lubelski; Widoki Zabytków Starożytności w Królestwie Polskim służące do objaśnienia opisu tychże Starożytności sporządzone przez Delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1852-1853 zebrane. Atlas. VI. Gubernia Lubelska, Powiat Lubelski, 1855.

KRONIKI PARAFIALNE

Kronika kościoła Rzymsko-katolickiego w Bychawce od roku 1873, cz. I, cz. II. Inwentarz „Fundi Instructi” kościoła parafialnego parafii bychawczańskiej, 1922.

Kronika parafii Stara Wieś od roku 1940.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599 roku przeprowadzonej z polecenia kardynała Jerzego Radziwiła cz. 1, wydał ks. Cz. Skowron, Lublin 1965.

Brzyski Marcin, *Kazanie na powitanie [...] Trybunału Koronnego [...] w Kollegiacie lubelskiej miane [...] roku [...] 1767 dnia 5 października, Lublin*. Cracovia Artificum. Suplementa, wybrał i oprac. B. Przybyszewski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1988.

Długosz J., *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. II, w: *Opera Omnia Joannis Długossi*, t. VIII-X, wyd. L. Łętowski, Kraków 1863-1864.

Gawarecki H., *Porównawczy opis Lublina z lat 1822 i 1889 Seweryna Liniewskiego*, „Studia i Materiały Lubelskie. Historia Sztuki” 1(1963), s. 259-271.

Inwentarz katedry wawelskiej z roku 1563, oprac. A. Bochnak. *Źródła do dziejów Wawelu*, t. XI, red. A. Franaszek, Kraków 1979.

Katalog rysunków architektonicznych z Akt Centralnych Władz Wyznaniowych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1981.

Klonowic S. F., *Roxolania*, przeł. W. Syrokomla, w: *Pięć wieków poezji o Lublinie*, Lublin 2002.

Kraszewski J. I., *Obrazy z życia i podróży*, t. I. Ustęp IV. Lublin, Wilno 1842.

Kraszewski J. I., *Noce bezsenne*, „Tygodnik Ilustrowany”, 11(1888), nr 266.

Lublin w dokumencie 1317-1967. Wybór źródeł, wstęp, oprac. F. Cieślak, H. Gawarecki. M. Stankowa, Lublin 1976.

Mrowiński Wojciech ks., *Kazanie na dzień najuroczystszej pamiątki koronacyi nayiasniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego Wielkiego xcia Lit: eta, w obecności jasnie oświeconego Trybunału Koronnego w Kollegiacie Lubelskiej miane. Prześwietney J.O. Trybunału Koronnego Palestrze przez xiędza Mrowińskiego teyże Kollegiaty Kaznodzieię Ordynaryjnego ofiarowane w Roku 1776 w Lublinie*.

Mrowiński Wojciech ks., *Reassumpcyja Głównego Trybunału Koronnego [...] w Przytomności J. W. Imci Xiędza Jana Karskiego Biskupa Janopolitańskiego Sufragana Gnieźnieńskiego Opata Płockiego Prezydenta za podniesieniem Laski od J. W. Imci Pana Ignacego Chołoniewskiego Starosty Kołomyjskiego Orderu S. Stanisława Kawalera*.

Głównego Trybunału Koronnego Marszałka. Uroczystym powitaniem [...] w kościele Kollegiaty Lubelskiej przez X Woyciecha Mrowińskiego Teyże Kollegiaty Kaznodzieię Ordynaryusza Uczczona Roku Pańskiego 1777.

Niemcewicz J. U., *Podróże historyczne po Ziemiach Polskich od 1811 do 1828 roku*, wyd. 2, Petersburg 1859.

Opis pożaru w Lublinie, 1575 r. przez Adama Przytyckiego, pisarza wójtowskiego, Księga m. Lublina nr 130, k. 240 tłum. H. Gawarecki, w: Klęski pożarów w Lublinie, „Rocznik Lubelski” 16(1973), s. 220-222.

Opis pożaru w Lublinie, 1575 r. Przez Sebastiana Klonowica, ówczesnego pisarza Rady Miejskiej, Księga m. Lublina, nr 150, k. 253-254., w: Klęski pożarów w Lublinie, „Rocznik Lubelski” 16(1973), s. 222-225.

Pietraszkiewicz, CCCCXCV. Pietraszkiewicz do Czeczota, 27 marca (8 kwietnia) 1822, Lublin, w: *Archiwum Filomatów*, cz. 1, *Korespondencja 1815-1823*, wyd. J. Czubek, t. IV 1821-1823, Kraków 1913.

Ptaśnik A., *Cracovia Artificum, 1300-1500*, Kraków 1917.

Riabinin J., *Murarze, malarze i rzeźbiarze lubelscy w XVII wieku*, „Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej”, nr 2, Warszawa 1932, s. 1-8.

Riabinin J., *Lauda Miejskie Lubelskie XVII wieku*, Lublin 1934.

Riabinin J., *Materiały do historii miasta Lublina 1317-1792*, Lublin 1938.

Riabinin J., *Materiały do monografii Lublina. Lublin w Księgach Wójtowsko-Ławniczych*, Lublin 1928.

Riabinin J., *Rada Miejska Lubelska w XVII wieku*, Lublin 1931.

Riabinin J., *Rada Miejska Lubelska w XVIII wieku*, Lublin 1933.

Ruszel P., *Skarb nigdy nieprzebrany [...] Krzyż Pański, ks. III: O cudach wielkich tej części Drzewa Krzyża Świętego Chrystusowego, która się w [...] Lublinie [...] znajduje*, Lublin 1656.

Sozomen H., *Historia Kościoła, z jęz. greckiego tłum. S. Kazikowski, wstępem opatrzył Z. Zieliński*, Warszawa 1989.

Starowolski Sz., *Monumenta Sarmatorum viam Universae carnis ingressorum, Cracoviae*

1655. *Zaraza morowa w Lublinie w 1572 r.*, ze źródeł archiwalnych i z jęz. łacińskiego tłum. S. Paulowa, „Kurier Lubelski” 1979, nr 269, s. 5.

OPRACOWANIA

Adamczyk W., *Ceny w Lublinie od XVI do końca XVIII wieku*, Lwów 1935.

Adamczyk W., *Gospodarka finansowa Lublina w latach 1569-1580*, Lublin 1939.

Adamek T., *Dzwon gotycki z Lipnicy Wielkiej w Tarnowskim Muzeum Diecezjalnym*, „Roczniki Humanistyczne” 17(1969), z. 5, s. 47-62.

Album Lubelskie Adama Lerue. Litografie wykonali J. Cegliński, W. Walkiewicz, Oddział pierwszy, poszyt III, Warszawa 1857.

Alte Europäische Stadtebilder, wstęp R. Oehme, Gutersloh 1965.

Archanioł Michał, w: Gordon S., *Popularna encyklopedia mitów i legend*, przekł. A. Jacewicz, Warszawa 1998, s. 23-24.

Archidiecezja Lubelska. Historia i administracja, red. M. T. Zahajkiewicz, Lublin 2000.

Arszyński M., *Wprowadzenie*, w: *Architektura Gotycka w Polsce*, t. II -Tekst, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995, s. 15-20.

Bachmann F., *Die alte Stadtebilder*, Leipzig 1939.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem jeograficznym, historycznym i statystycznym*, t. II, Warszawa 1846.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem jeograficznym, historycznym i statystycznym*, t. III, wyd. 2, Warszawa 1886.

Balzer O., *Genealogia Piastów*, Kraków 1895.

Bartkiewicz M., *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i XVII wieku*, Wrocław 1974.

Bartnik R., *Widoki Lublina w Zbiorach Graficznych Muzeum Lubelskiego*, w: *Ikonografia dawnego Lublina. Materiały z sesji 22 kwietnia 1999 r.*, red. Z. Nestorowicz, Lublin 1999, s. 120-143.

Bochnak A., Pagaczewski J., *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*, Kraków 1959.

Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.

Brykowska M., Wypowiedź w dyskusji w dniu 21 czerwca 1997 r. na konferencji naukowej „Lokacja Lublina...”, (tekst oddany do druku).

Brykowski R., *Drohobycz*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, t. II - Katalog, Warszawa 1995, s. 58-59.

Bukowski M., *Ratusz wrocławski na tle urbanistycznego rozwoju miasta*, w: Bukowski M., Zlat M., *Ratusz wrocławski*, Wrocław 1958, s. 9-184.

Bule A., *Krucyfiks zwany Trybunalskim z Katedry ś.ś. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Lublinie - monografia obiektu*, Lublin 1996, praca mgr. napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Urszuli Mazurczak (Archiwum Uniwersyteckie KUL).

Cammilleri R., *Wielka księga świętych Patronów*, przekł. M. Radomska, Kielce 2001.

Chmiel L. *Leszek Czarny 1240-1288*, Warszawa 1977.

Chmielak J., Jakimińska G., Połańska M., *Historia miasta Lublina*, Lublin 2000.

Ciświcki T., *Najważniejsze pamiątki Lublina*, Lublin 1917.

Cwenk M., *Miasto żałoby Onufrego Pietraszkiewicza*, Lublin 2005.

Czechowicz J., *Lublin miastem legend*, w: tenże, Koń rydzy, zebrał, oprac, i wstępem opatrzył T. Kłak, Lublin 1990, s. 336-340.

Czechowicz J., *Kościół niewidzialny*, tamże, s. 370-372.

Czyżewska A., *Ołtarze boczne w katedrze lubelskiej, ich forma ikonograficzna i związek z architekturą wnętrza*, Lublin 1995, praca mgr. napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Jerzego Lileyki (Archiwum Uniwersyteckie KUL).

Dąbrowska A., *Kształtowanie się okręgu parafii św. Michała w Lublinie w XV-XVIII wieku*, Lublin 2003, praca mgr. napisana pod kierunkiem prof. dr hab. S. Litaka (Archiwum Uniwersyteckie KUL).

Dąbrowski S., *Cech haftarzy lubelskich w XVII wieku*, „Pamiętnik Lubelski”, 2(1935), s. 218-232.

Dawidson G., *Słownik aniołów, w tym upadłych*, przekł. J. Ruszkowski, Poznań 1998.

Derobert J., *Saint Michel - Chevalier de Dieu, Ronchin*, Marquain 1986.

Dobrowolska-Piondło E., *Plac po farze - ul. Grodzka 9 w Lublinie. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie Miejskiego Zarządu Budynków Mieszkalnych w Lublinie*, Lublin 1978 (mps Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków. Oddział Wojewódzki w Lublinie).

Doliński G., Lublin, „Wędrowiec” 38(1900), nr 1, s. 26-28.

Dutkiewicz J. E., *Małopolska rzeźba średniowieczna 1300-1450*, Kraków 1949.

Dutkiewicz J. E., *Odkrycie fundamentów d. Kościoła św. Michała w Lublinie w r. 1936-1938*, w: *Księga Pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji x biskupa Mariana Leona Fulmana*, t. III, Lublin 1939, s. 18-40.

Dutkiewicz J. E., *Wiadomości konserwatorskie z Lublina i Lubelszczyzny*, „Pamiętnik Lubelski”, 3(1935-1937), Lublin 1938, s. 498-501.

Dziubiński A., *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a imperium osmańskim w XVI-XVII wieku*, Wrocław 1998.

Finberg M. P. R., *The archangel Michael in Britain*, w: *Millenaire monastique du Mont Saint-Michel*, t. III. *Culte de saint Michel et pelerinages au Mont*, Paris 1971, s. 459-470.

Firlet J., *Wawelska rezydencja władcy około roku 1000*, w: *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, Poznań 2001, s. 311-323.

Flaga J., *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 16(1973) z. 2, s. 141-168.

Flaga J., *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do końca XVIII wieku*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 42(1981), s. 293-344.

Frejlich A., *Widok Lublina Jerzego Brauna i Abrahama Hogenberga. Zarys genezy widoków miast w sztuce nowożytnej*, w: *Ikonografia dawnego Lublina. Materiały z sesji 22 kwietnia 1999 r.*, red. Z. Nestorowicz, Lublin 1999, s. 31-51.

Froch W., *Dzieje szkoły Lubelskiej przy kościele parafialnym św. Michała w XV-XVIII wieku*, Lublin 1999.

Froch W., *Lubelska szkoła parafialna w XV wieku*, „Rocznik Lubelski” 9 (1966), s. 189-219.

Froch W., *Życie nauczycieli i uczniów lubelskiej szkoły miejskiej w XVI wieku*, „Annales UMCS”, vol. 43-44, 1988/1989, s. 21-40.

Gadomski J., *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1500-1540*, Warszawa, Kraków 1995.

Gasnier M., *Saint Michel Archange*, Paris 1944.

Gawarecki H., Epitafia lubelskie, w: *Kalendarz Lubelski*, Lublin 1976, s. 148-151.

Gawarecki H., *Kultura artystyczna miasta w okresie renesansu*, w: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. I, Lublin 1965, s. 113-119.

Gawarecki H., *Najstarszy widok Lublina A. Hogenberga z 1617 r. i jego późniejsze powtórzenia w XVII i XVIII wieku*, „*Studia i Materiały Lubelskie*”. *Historia sztuki* 1(1963), s. 53-72.

Gawarecki H., *O dawnym Lublinie. Szkice z przeszłości miasta*, Lublin 1974, wyd. 2, Lublin 1986.

Gawarecki H., *Prace konserwatorskie woj. lubelskiego (1953-1957)*, „*Ochrona Zabytków*” 11(1958), nr 1-2(40-41), s. 119-129.

Gawarecki H., *Rysunki i akwarele Wojciecha Gersona o tematyce lubelskiej w Muzeum Okręgowym w Lublinie*, „*Studia i Materiały Lubelskie*” 5(1971), s. 253-282.

Gawarecki H., Gawdzik Cz., *Lublin*, Warszawa 1959.

Gawarecki H., Gawdzik Cz., *Lublin. Krajobraz i architektura*, wyd. 2 uzupełnione, Warszawa 1964.

Gawarecki H., Paulowa S., Stankowa M., *Kłęski pożarów w Lublinie*, „*Rocznik Lubelski*” 16(1973), s. 211-225.

Gawarecki H., Stankowa M., *Stanisław Jan Nepomucen Łęcki IKM i Trybunału Lubelskiego Geometra Przysięgły*, „*Studia i Materiały Lubelskie*”, 5(1971), s. 357-371.

Gawarecki H., Podlewski W., *Brama Krakowska w Lublinie*, Lublin 1971.

Gawdzik Cz., *Rozwój urbanistyczny starego Lublina*, „*Ochrona Zabytków*” 7(1954), nr 3(26), s. 143-160.

Gawroński L., *Muzyka religijna w Lublinie w latach 1574-1794*, Lublin 1996.

Giesebrecht W., *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, t. I, Leipzig 1877.

Gomuła S., *Gotycki ornat z Ukrzyżowaniem na Jasnej Górze*, „*Roczniki Humanistyczne*” 23(1975) z. 5, s. 73-92.

- Grabar A., *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Europe d'Orient*, 1966.
- Gradowski M., *Dawne złotnictwo. Techniki i terminologia*, Warszawa 1980.
- Grychowski A., *Lublin w życiu i twórczości pisarzy polskich*, Lublin 1965.
- Grzybkowski A., *Wariant ikonograficzny Assunty z kobiecą maską lunarną*, w: *Sztuka i ideologia XV w.*, Warszawa 1978, s. 441-459.
- Hanaj J., *Monografia parafii Bychawka do roku 1945*, praca mgr. napisana pod kierunkiem ks. prof. M. Żywczyńskiego, Lublin 1972 (Archiwum Uniwersyteckie KUL).
- Hemperek P., *Organizacja i działalność wikariuszy kolegiaty św. Michała Archaniola w Lublinie (1574-1826)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 16(1969) z. 5, s. 55-70.
- Hemperek P., *Powstanie i skład Kolegium Wikariuszy przy kolegiacie św. Michała w Lublinie*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 12(1965), z. 5, s. 77-101.
- Howorus-Czajka M., *Kościół parafialny w Steżycy. Zarys problematyki badawczej*, „Roczniki Humanistyczne” 50(2002), z. 4, s. 103-144.
- Hunicz A., *Nowe źródła do badań nad początkami kościoła św. Michała w Lublinie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 26(1981), z. 3-4, s. 271-275.
- Ilustrowany Przewodnik po Lublinie*, część historyczną oprac. ks. dr L. Zalewski, Lublin 1931.
- Jakimińska G., *Brama Krakowska. Historia*, Lublin 1995.
- Jakimińska G., *Węgrzy w Lublinie w drugiej połowie XVI i XVII wieku*, „Studia i Materiały Lubelskie” 14(1997), s. 7-22.
- Janin R., *Les sanctuaires byzantins de saint Michel (Constantinople et banlieu)*, „Echos d'Orient” 33(1934), s. 28-52.
- Jasiński J., *Technika i organizacja produkcji złotniczej w Poznaniu w XVI i w I połowie XVII w.*, w: *Wyroby rzemieślnicze w Polsce w XIV-XVIII w.*, red. Z. Kamińska, Wrocław 1971.
- Kamiński J., *Miecznicy lubelscy*, „Pamiętnik Lubelski” 2(1931-1934), s. 187-217.
- Kamiński J., *Z przeszłości cechów lubelskich*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu” 5(1924), s. 59-90.

Kamiński J., *Z przeszłości cechu krawieckiego w Lublinie*, Lublin 1933.

Kapeć W., *Kościół i klasztor dominikanów w Lublinie, Lublin po 2000 r. Katalog Wystawy przedmiotów Sztuki i Starożytności w gmachu po-Dominikańskim w Lublinie w czerwcu i lipcu 1901 roku. Na korzyść Domu Zarobkowego*, Lublin 1901.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. VIII. Województwo Lubelskie, z. 10 - Powiat lubelski, red. J. Łoziński, Warszawa 1967.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. IV. Miasto Kraków, cz. III. Kościoły i klasztory Śródmieścia 2, red. A. Bochnak, J. Samek, Warszawa 1978.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. IV. Miasto Kraków, cz. IV. Kazimierz i Stradom, Kościoły i klasztory, red. J. Rejduch-Samkowa, J. Samek, Warszawa 1987.

Klukowski Z., *Opis dżumy w Lublinie w r. 1625*, Poznań 1926. Nadbitka z *Archiwum i Filozofii Medycyny*, t. V, z. 1, s. 1-5.

Klukowski Z., *Sprawa o szerzenie dżumy w Lublinie w r. 1711*, Poznań 1927, s. 1-10.

Kłoczowski J., *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII-XIV wieku*, Lublin 1956.

Kłoczowski J., *Le culte de l'archange saint Michel dans la Pologne medievale*, w: *Millenaire monastique du Mont Saint-Michel, t. III. Culte de saint Michel et pelerinages au Mont*, Paris 1971, s. 511-520.

Kłoczowski J., *Kult św. Michała Archaniola w Polsce średniowiecznej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 14(1971), z. 4(56), s. 19-27.

Kłoczowski J., *Lublin po nadaniu prawa miejskiego*, w: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. I, Lublin 1965, s. 45-56.

Kłoczowski J., *Najstarszy klasztor lubelski i jego początkowe dzieje*, w: *Kościół. Społeczeństwo. Kultura*, red. J. Drób i in., Lublin 2004, s. 11-16.

Kobierzycki A. P., *Monografia Lublina*, Lublin 1901.

Koćka-Krenz H., *Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej*, „Fontes Archaeologies Posnanienses” 22(1971), s. 97-143.

Kochanowska-Reiche M., *Mistyczne średniowieczne*, wyd. 1., Olszanica 2003.

Konkolewska M., Stankiewicz M., *Odsłonięcie i problemy konserwatorskie prawdopodobnej panoramy średniowiecznego Lublina w kamienicy Rynek 8 w Lublinie*, w:

Ikonografia dawnego Lublina. Materiały z sesji 22 kwietnia 1999 r., red. Z. Nestorowicz, Lublin 1999, s. 5-13.

Kopaczek J., *Zwiedzamy Plac po Farze*, „Kurier Lubelski” 24 X 2002 r., nr 250, s.13.

Kopciowski D., *Plac po Farze w Lublinie*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego” 1999, nr 1, s. 223-226.

Kowalczyk J., *Kościół pobernardyński w Lublinie i jego stanowisko w renesansowej architekturze Lubelszczyzny*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2(1952), nr 2, s. 127-145.

Koziarska-Kowalik N., *Unia Lubelska Jana Matejki*, Muzeum Okręgowe w Lublinie 1984.

Koziejowski W., *Romański charakter stylowy architektury wieży na Zamku w Lublinie*, „Roczniki Humanistyczne” 23(1975), z. 5, s. 103-112.

Koziejowski W., *Gotycko-renesansowe znaleziska na Starym Mieście w Lublinie na tle wczesnego renesansu krakowskiego*, „Studia i Materiały Lubelskie” 8(1981), s. 57-77.

Kracik J., *Pokonać czarną śmierć*, Kraków 1991.

Kruszynski T., *Skarbiec katedry wawelskiej i Muzeum Metropolitalne na Wawelu*, z. 5. *Parury, czyli dawne ozdoby. Alby i humerały. Studium z zakresu paramentyki*, Kraków 1922.

K.T., *Stara fara czyli kościół św. Michała w Lublinie*, „Przegląd Lubelsko-Kresowy” 1(1925), nr 9.

Kuczyńska-Mędrak J., *Gotycka chrzcielnica brązowa w kościele katedralnym w Lublinie*, „Roczniki Humanistyczne” 18(1970), z. 5, s. 19-34.

Kuczyńska J., *Chrzcielnica gotycka w katedrze w Lublinie. Na marginesie książki Barbary Trelińskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 55(1993) nr 1, s. 85-87.

Kuczyńska J., *Tradycje kultu św. Michała archaniola i jego sanktuaria*, w: *Sympozja kazimierskie poświęcone kulturze późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, t. V, *Miejsca święte w epoce późnego antyku* (w przygotowaniu).

Kuczyńska J., *Lubelska fara wXIX i XX-wiecznej twórczości pisarzy i poetów*, w: *Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Chrzanowskiego* (oddane do druku).

Kumor B., *Chelmska Diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1985, szp. 127-136.

Kurzątkowski M., „Album Lubelskie” Adama Lerue a „Inwentaryzacja Stronczyńskiego”, „Przegląd Lubelski” 1(1965), s. 147-154.

Kutyłowska I., *Rozwój Lublina w VI-XIV wieku na tle urbanizacji międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu*, Lublin 1990.

Kutzner M., *Sztuka polska późnego średniowiecza*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972.

Kutzner M., *Śląsk. Okres 1200-1350*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, t. II - Tekst, red. T. Mroczko, M. Arsyński, Warszawa 1995, s. 125-131.

Lamy-Lassale C., *Sanctuaires consacres a saint Michel en France des origins a la fin du IX siecle*, w: *Millenaire monastique du Mont Saint-Michel*, t. III. Culte de saint Michel et pelerinages au Mont, Paris 1971, s. 113-126.

Landecka H., *Konstrukcyjny i konserwatorski problem ekspozycji XVI-wiecznej polichromii ściennej w kamienicy Rynek 8 w Lublinie*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego” 2000, nr 2, s. 239-246.

Libera M., *Wczesnośredniowieczne osadnictwo Lublina i okolic*, „Rocznik Lubelski” 27-28(1985-1986), s. 249-256.

Lublin, oprac. Stefan Wojciechowski, reprint z lat 30.

Lublin na dawnej pocztówce, oprac. T. Panfil, M. Wyszowski, J. Lipniewski, Lublin 1997.

Lublin. Na przełomie stuleci, red. B. Słowikowski, Lublin 1999.

Majewski K., *O działalności kilku muratorów lubelskich z lat 1571-1625*, w: *Sztuka około 1600*, Warszawa 1971, s. 179-199.

Marczewski J. R., *Duszpasterska działalność kościoła w średniowiecznym Lublinie*, Lublin 2002.

Marczewski J. R., *Życie religijne w średniowiecznych cechach rzemieślniczych Lublina w świetle ich najstarszych statutów*, w: *Średniowieczny kościół polski*, red. M. T. Zahajkiewicz i S. Tylus, Lublin 1999, s. 59-85.

Martens M., *Symbolisme du culte dans sa conjonction du sacre et du profane*, w: *Saint Michel et sa symbolique*, Bruxelles 1979.

Martin-Hisard B., *Le culte de l'archange Michel dans l'Empire Byzantin (VIIIe-XIe*

siecles), w: *Atti del Convegno Internazionale Monte Sant Angelo*, 18-21 nov. 1992, Bari 1994, s. 351-373.

Mączyński Z., *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, Warszawa 1956.

Michalczuk S., *Brulion lubelski Kazimierza Stronczyńskiego*, w: *W kręgu badań nad sztuką polską. Studia z historii sztuki i kultury*, red. K. Majewski, Lublin 1983, s. 113-119.

Michalczuk S., *O początkach Lublina, czyli geneza układu urbanistycznego Starego Miasta*, „Biuletyn Historii Sztuki” 32(1970), nr 2, s. 206-209.

Michalczuk S., *W sprawie Tomasza Muszyńskiego i Krzysztofa Jana Germana*, „Biuletyn Historii Sztuki” 35(1973), nr 2, s. 212-214.

Michałowska M., *Słownik terminologiczny włókiennictwa*, Warszawa 1995.

Millenaire du Mont-Saint-Michele 966-1966. Exposition, tekst P. Valery, Paris 1966.

Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, t. IV, cz. 1, Warszawa 1980.

Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1963.

Mitrus E., *Podłoże kulturowe miasta Lublina*, w: *Lublin*. Przewodnik, red. B. Nowak, Lublin 2000, s. 305-313.

Mitrus E., *Relikty kościoła św. Michała na Placu po Farze w Lublinie*, Pracownia Badań i Nadzorów Archeologicznych, Lublin 1996 (mps, Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków. Oddział Wojewódzki w Lublinie).

Muller I., *Zum Fruhmittelalterlichen Michaelskult in Schweiz*, w: *Millenaire monastique du Mont Saint-Michel*, t. III. Culte de saint Michel et pelerinages au Mont, Paris 1971, s. 393-420.

Myśliński K., *Proces tworzenia się średniowiecznego miasta*, „Rocznik Lubelski” 9(1966), s. 145-188.

Myśliński K., *Lublin w życiu gospodarczym i politycznym Polski przedrozbiorowej. Gospodarczy upadek miasta (1648-1795)*, w: *Lublin 1317-1967*, red. H. Zins, Lublin 1967, s. 7-48.

Najdawniejszy widok Lublina wyjęty z dzieła Jerzego Brauna p.n. „Theatrum praecipuarum totus mendi urbium” z 1618 roku wydał w dokładnej podobiznie z objaśnieniami Hieronim Łopaciński, Warszawa 1901.

- Nowak B., *Lublin. Przewodnik*, Lublin 2000.
- Nowak B., *Rzemiosło Lublina od XIV do połowy XVI wieku*, Lublin 1991.
- Nowak B., *Rzemieślniczy Lublin w okresie przedrozbiorowym*, w: *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. T. Radzik i A. A. Witusik, Lublin 1997, s. 61-72.
- Nowowiejski A., *Wykład liturgii kościoła katolickiego*, t. II, Warszawa 1902.
- Nykiel J., *Budowa technologiczna obrazów tzw. szkoły krakowskiej z lat 1420-1460 malowanych na podłożu drewnianym*, „Ochrona Zabytków” 22(1969) nr 4, s. 273-284.
- Orłowski R., *Blaski i cienie Lubelszczyzny w XVII i XVIII w.*, w: *Lubelszczyzna w tysiącleciu Polski*, Lublin 1966, s. 49-92.
- Paulowa S., *Lubomelski Jan (zm. 1551)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XVII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 622.
- Pianowski Z., *Najstarsze kościoły na Wawelu*, w: *Chryścianizacja Polski południowej*, Kraków 1994, s. 99-119.
- Pietrusiński J., *Złotnicy krakowscy XIV-XVI wieku i ich cech*, Warszawa 2000.
- Podania i legendy Lublina*, wybór, oprac, i wstęp A. Wójcikowski i W. Wójcikowski, red. J. Kruszyńska, Lublin 2001, s. 23-41.
- Prucnal D., *Szpital przy kościele p.w. Ducha Świętego w Lublinie w latach 1419-1655*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. A. Witkowskiej, Lublin 2001.
- Radwański K., *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975.
- Rohland J. P., *Der Erzengel Michael. Arzt und Feldherr. Zwei Aspekte des vor-und frühbyzantinischen Michaelskulte*, Leyden 1977.
- Rojdestvensky O., *Le culte de saint Michel et le moyen age latin*, Paris 1922.
- Rolska-Boruch I., *Cech złotników lubelskich (XVI-XVIII w.)*, Lublin 1997.
- Rolska-Boruch I., *Malarski portret gotyckiego miasta Lublina z kamienicy Lubomirskich*, w: *Ikonomia dawnego Lublina. Materiały z sesji 22 kwietnia 1999 r.*, red. Z. Nestorowicz, Lublin 1999, s. 14-24.
- Rolska-Boruch I., *Monstrancja*, w: *Ornamenta Ecclesiae Poloniae. Skarby Sztuki Sakralnej wiek XI-XVIII*, Warszawa 1999, s. 138.

Rolska-Boruch I., *Wotum czy apoteoza rodu Lubomirskich z najstarszym widokiem Lublina? Uwagi wstępne*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 75-87.

Ronikierowa M. A., *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, Warszawa 1901.

Rozwałka A., *Lubelskie Wzgórze Staromiejskie w procesie formowania średniowiecznego miasta*, Lublin 1997.

Rozwałka A., *Przemieszczenia lubelskiego grodu w czasach średniowiecza i jego związki z powstaniem miasta*, w: *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. T. Radzik, A. A. Witusik, Lublin 1997, s. 7-21.

Rozwałka A., *Sieć osadnicza w archidiakonacie lubelskim w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne*, Lublin 1999.

Samek J., *Polskie rzemiosło artystyczne. Czasy nowożytne*, Warszawa 1984.

Samek J., *Polskie rzemiosło artystyczne. Średniowiecze*, Warszawa 2000.

Samsonowicz H., *Leszek Czarny*, w: *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978, s. 196-202.

Sas-Zubrzycki J., *Dwa podania lubelskie*, „Region Lubelski”, 1(1928), s. 48-65.

Schramm P. E., *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, t. II, Stuttgart 1955.

Siedlecka S., *Polskie zegary*, wyd. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1988.

Siemaszko A., Włodarek A., *Kościół katedralny p.w. śś. Stanisława i Władysława, Wilno*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, t. II-Katalog, Warszawa 1995, s. 254-255.

Sierpiński S. Z., *Obraz Miasta Lublina*, Warszawa 1839.

Siwkowa S., Hunicz A., *Lublin w świetle badań archeologicznych*, Lublin 1987.

Sobieszczański F. M., *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*, t. I, Warszawa 1847. Sobieszczański F. M., *Kościół Sw. Michała w Lublinie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1(1859), nr 6, s. 45. Stankowa M., *Zmierzch znaczenia Lublina. Upadek (1648-1764)*, w: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. I, Lublin 1965 s. 123-148.

Stępek J. A., *Rola Czwartku w Lubelskim zespole osadniczym we wczesnym średniowieczu*, Lublin 1977, praca mgr. napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Zygmunta Sułowskiego (Archiwum Uniwersyteckie KUL). Stulin S., Włodarek A., Głubczyce, w:

Architektura gotycka w Polsce, t. II - Katalog, Warszawa 1995, s. 82.

Stulin S., Włodarek A., *Racibórz*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, t. II - Katalog, Warszawa 1995, s. 197-198.

Sułowski Z., *Przedlokacyjny Lublin w świetle źródeł pisanych*, w: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. I, Lublin 1965, s. 30-42.

Swoboda W., *Kult świętych*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. VIII, cz. II, Wrocław 1996, s. 381-384.

Szablowski T., *Sztuka renesansowa i manierystyczna. Architektura*, w: *Historia sztuki polskiej w zarysie*, t. II - *Sztuka nowożytna*, wyd. 2, Kraków 1965, s. 43-152.

Szady B., *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*, Lublin 2003.

Szafran P. *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958.

Szczepkowska-Naliwajek K., *Krzyż relikwiarzowy z Brodnicy*, w: *Ornamenta Ecclesiae Poloniae. Skarby Sztuki Sakralnej wiek XI-XVIII*, Warszawa 1999, s. 91.

Szczepkowska-Naliwajek K., *Relikwiarze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1996.

Szczygieł R., *Zmiany centrum handlowego Lublina od XIV do XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 40(1992), nr 3, s. 313-318.

Szczygieł R., Śladkowski W., *O przeszłości Lublina*, w: *Przeszłość Lublina i ruchu regionalnego na Lubelszczyźnie*, red. R. Szczygieł, Lublin 1990.

Szczygieł R., Śladkowski W., *Lublin. Zarys dziejów miasta*, Lublin 1993.

Szewczyk R. *Ludność Lublina w latach 1583-1650*, Lublin 1997.

Szyma M., *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztornego do lat dwudziestych XIV wieku*, Kraków 2004.

Świechowski Z., *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.

Świechowski Z., *Budowle renesansowe w Kodniu*, „Biuletyn Historii Sztuki” 16(1954), nr 11, s. 153-162.

Świechowski Z., *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.

Teodorowicz-Czerepińska J., *Mury obronne Miasta Lublina*, cz. 3, Lublin 1984 (mps)

Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków. Oddział Wojewódzki w Lublinie).

Teodorowicz-Czerepińska J., *Synteza przedprojektowych opracowań bloku VIA na Starym Mieście w Lublinie*, Lublin 1985 (mps Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków. Oddział Wojewódzki w Lublinie).

Toranova E., *Złotnictwo w Słowacji*, przekł. z jęz. słowackiego A. Gordziejewski, Warszawa 1985.

Trelińska B., *Gotyckie pismo epigraficzne w Polsce*, Lublin 1991.

Tworek S., *Rozkwit miasta. Renesans*, w: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. I, Lublin 1965, s. 80-112.

Tworek S., *W epoce Jagiellonów*, w: *Z przeszłości dalekiej i bliskiej. Szkice z dziejów Lubelszczyzny*, red. A. Kopruckowiak, W. Śladkowski, Lublin 1980, s. 39-60.

Wadowski J. A., *Kościół lubelskie*, Kraków 1907; reprint, wyd. 2, Lublin 2004.

Waha M. de, *Le dragon terrasse, theme triomphal depuis Constantin*, w: *Saint Michel et sa symbolique*, Bruxelles 1979, s. 43-117.

Walicki M., *Polska sztuka gotycka. Katalog wystawy*, Warszawa 1935.

Wegner H., *Feliks i Adaukt*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. V, Lublin 1989, szp. 104-105.

Węclawowicz T., *Kościół Archiprezbiterialny p.w. Wniebowzięcia Panny Marii w Krakowie*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, t. II - Katalog, Warszawa 1995, s. 124-125.

Węclawowicz T., *Małopolska i Ziemie Ruskie Korony*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, t. I - Tekst, red. T. Mroczko i M. Arszyński, Warszawa 1995.

Wilsdorf Ch., *La diffusion du culte de saint Michel en Allemagne*, w: *Millenaire monastique du Mont Saint-Michel*, t. III. *Culte de saint Michel et pelerinages au Mont*, Paris 1971, s. 389-392.

W. J., *Leszek Czarny a stara fara w Lublinie*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 9(1927) nr 3, s. 75-77.

Wiśniowski E., *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, „Studia Theologica Varsaviensia” 7(1969), nr 2, s. 187-237.

Wojciechowski E., *Województwo lubelskie w II poł. XVI w.*, Warszawa 1966.

Wojtulewicz H., *Interesujące odkrycie numizmatyczne na Starym Mieście w Lublinie*,

„Wiadomości Numizmatyczne Lubelskie” 7(1998), s. 61-62.

Zachwatowicz J., *Architektura*, w: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, red. M. Walicki, Warszawa 1971, s. 71-194.

Zalewski L., *Katedra i jezuici w Lublinie*, część 1, Lublin 1947.

Zalewski L., *Z epoki renesansu i baroku na Lubelszczyźnie. Katedra i jezuici w Lublinie*, Lublin 1949.

Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich do końca XVIII wieku, red. J. Kamińska i I. Tournau, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966.

Zieliński W. K., *Monografia Lublina*, t. I. *Dzieje miasta Lublina*, Lublin 1878.

Zieliński W. K., *Opis Lublina jako Przewodnik dla zwiedzających miasto i jego okolice*, Lublin 1876.

Z przeszłości kulturalnej Lubelszczyzny, oprac. A. Aleksandrowicz, R. Gerlecka, W. Śladkowski, S. Tworek, Lublin 1987.

Złotnicy krakowscy XIV-XVI wieku i ich księga cechowa, t. II - Tekst, oprac. B. Dybaś, J. Tandecki, red. J. Pietrusiński, Warszawa 2000.

Żmudzki P., *Studium podzielonego królestwa. Książę Leszek Czarny*, Warszawa 2000.

Żukowski J., *Święty Michał Archanioł patron miasta Lublina*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 42(1968), nr 9-12, s. 255-264.